

بایسته‌های ادب حضور در زیارت با رویکرد مبتنی بر نظریه زمینه‌ای^۱ (مطالعه موردی حرم رضوی)^۲

سیدعلی نقی ایازی*

چکیده

زیارت به عنوان یک واقعه، در هسته خویش برخوردار از مجموعه تعاملاتی است که عواملی می‌تواند آن را به مطلوبیت و جذابیت سوق داده و هدف از زیارت را تأمین کرده و بیشترین رضایت را برای زائر به ارمغان آورد و یا بالعکس تعاملات نارسا و مخدوش، می‌تواند موجب دلزدگی و تنفر از نقش را به وی تحمیل کند. به موجب این مهم، تحقیق پیش روی به ابعاد و اضلاع تعاملات اجتماعی مطلوب در سطوح مختلف، شامل: محتوای تعامل، محیط، ابزار و فضای حاکم، پرداخته و آرا، مسئولان و متولیان به عنوان سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان زیارت مطلوب، خدمه به عنوان کنشگران خدمت‌دهنده، صاحب‌نظران زیارت‌پژوه و زائرین به عنوان مخاطبین زیارت و مبتنی بر ادب حضور در بارگاه منور رضوی را مورد مطالعه قرار داده است تا با ترسیم مختصات ادب‌ورزی در ساحت امام معصوم زیارت مطلوب را برای ارادتمندان ارائه دهد تا از پیرایش‌های نامطلوبی که بعضاً در زیارت‌ها دیده می‌شود، بزداید و به این دسته از سؤالات پاسخ خواهد داد. الزامات و بایسته‌های ادب حضور زیارت چیست؟ ادب حضور در پیشگاه امام معصوم علیه السلام دارای چه مختصاتی است؟ شرایط محیطی چه تأثیری در تحقق ادب حضور دارد؟ وظیفه متولیان آستانه عتبات در این رابطه چیست؟ یافته‌های تحقیق در شش مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی، مسئولیت متولیان جهت تحقق ادب، ادب حضور خدمه، ادب حضور زائر، شرایط مداخله‌گر ادب‌ورزی و آثار ادب حضور تنظیم گشت و مدل ادب‌ورزی در سطح تعامل با عاملان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: ادب حضور، تعاملات اجتماعی، تئوری زمینه‌ای، زیارت، حرم رضوی، مطالعه کیفی.

1. Grounded theory

۲. این مقاله مأخوذ از طرح پژوهشی است که با حمایت آستان قدس رضوی انجام شده است.

*. عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (a.ayazi@isca.ac.ir)

انسان موجودی اجتماعی است که در تعامل با دیگران به حیات اجتماعی خویش ادامه می‌دهد. اما از آنجاکه پیچیده‌ترین کنش‌ها در تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرد، برقراری و حفظ ارتباط سالم بین افراد یکی از دشوارترین کارهاست و کیفیت روابط اجتماعی ما به‌طور تنگاتنگی با حس سلامت در ارتباط است. درونی شدن ادب که متغیر مؤثر در این مسیر به‌شمار می‌رود، تأثیر بسزایی در تحقق تعامل مطلوب می‌گذارد.

پروردگار حکیم، تأثیر ادب و خوشرویی را در موفقیت رسالت، به‌عنوان شکلی از تعامل اجتماعی رسولان با مردم، دارای اهمیت معرفی می‌کند.^۱ لذا خطاب به حضرات موسی و هارون علیهم‌السلام، دعوت فرعون به هدایت را توأم با نرمش در گفتار و سنجش در رفتار، به‌عنوان یکی از ابزارهای ارتباط مؤثر، فرامی‌خواند^۲ و امتیاز پیامبرش را در ادب‌ورزی او معرفی می‌کند.^۳

توجه ویژه امام علی علیه‌السلام نسبت به ادب و ادب‌آموزی در زندگی موجب شد آن حضرت تأثیر کیمیای ادب در ارزش‌گذاری شخصیت انسان را در سخنی به فرزند خود این‌گونه معرفی کند: «پسرم ادب باعث رشد و شکوفایی عقل، پاکی و پیراستگی قلب و نشان فضیلت و فروزندی شخصیت است.» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱)

زیارت در هسته خویش از مجموعه تعاملاتی برخوردار است که عواملی می‌تواند آن را به مطلوبیت و جذابیت سوق دهد و هدف از زیارت را تأمین کند و بیشترین رضایت را برای زائر به ارمغان آورد. از طرفی تعاملات نارسا و مخدوش می‌تواند موجب دلزدگی و تنفر از نقش را به وی تحمیل کند.

۱. آل عمران: ۱۵۹.

۲. طه: ۴۴.

۳. قلم: ۴.

به موجب این مهم، در تحقیق پیش‌رو به ابعاد و اضلاع تعاملات اجتماعی مطلوب در سطوح مختلف، شامل محتوای تعامل، محیط، ابزار و فضای حاکم پرداخته شده و آرای مسئولان و متولیان (سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان زیارت مطلوب)، خدمه (کنشگران خدمت‌دهنده)، صاحب‌نظران زیارت‌پژوه و زائران مبتنی بر ادب حضور در بارگاه منور رضوی مطالعه شده است تا با ترسیم مختصات ادب‌ورزی در ساحت امام معصوم علیه السلام زیارت مطلوب را برای ارادتمندان ارائه کند و از پیرایش‌های نامطلوبی که گاه در زیارت‌ها دیده می‌شود، بزداید و به این دسته از سؤالات پاسخ خواهد داد:

- بایستگی‌های ادب حضور در زیارت چیست؟
 - ادب حضور در پیشگاه امام معصوم علیه السلام دارای چه مختصاتی است؟
 - شرایط محیطی چه تأثیری در تحقق ادب حضور دارد؟
 - عوامل مؤثر بر تحقق ادب در پیشگاه امام چیست؟
 - وظیفه متولیان آستانه عتبات در این رابطه چیست؟
- مجموعه مقالات و کتاب‌های منتشر شده در زمینه زیارت و نه الزاماً ادب حضور، متنوع و گسترده است و در این میان تلاش شده است مواردی از این مطالعات را، که سنخیت بیشتری با موضوع و روش مطالعه داشته باشد، بررسی کنیم و وجه تمایز این مطالعه را بنمایانیم.

نزدیک‌ترین تحقیقی که با این عنوان صورت گرفته مقاله‌ای از محمدرضا آرام (۱۳۹۸) با عنوان «بایسته‌های فرهنگی و اجتماعی زیارت مرقد مطهر رضوی» است. وی در تحلیلی توصیفی و با رویکرد قرآنی و حدیثی به تشریح ضرورت معرفت‌اهل بیت به صورت عام و نیز ارتباط و نقش آن در فرهنگ زیارت بارگاه شریف امام رضا علیه السلام بر اساس تفسیر آیه شناختی سیاق اول سوره عنکبوت و نیز بررسی نسبت زیارت با مهندسی فرهنگی و بررسی وجوه مختلف مردم‌شناسی زیارت و تأثیر آن بر فرهنگ عمومی و کارکرد پالایشی مرقد مطهر پرداخته است. (آرام، ۱۳۹۸، ص ۷۳-۷۴)

کتاب فرهنگ زیارت (۱۳۹۰)، نوشته جواد محدثی، به چرایی زیارت و فرهنگ مربوط به آن، نقش تربیتی زیارت و فلسفه احیای آن، حج به عنوان مناسکی از زیارت در مرتبه اعلی و زیارت ائمه اطهار علیهم‌السلام اشاره کرده و به تحلیل محتوای برخی از ادعیه زیارات و آداب زیارت پرداخته است. این مطالعه بیشتر جنبه اسنادی دارد.

مقاله «آداب ظاهری و باطنی زیارت» (۱۳۹۷)، نوشته فلاحیان، به بررسی مفهوم زیارت، آثار و اقسام آن پرداخته است. وی مهم‌ترین مسئله در زیارت را معرفت نسبت به مزور و زیارت باطنی می‌داند و آن را مغز و روح زیارت عنوان می‌کند و رسیدن به اهداف زیارت را جز با رعایت آداب آن میسر نمی‌داند. ایشان اقسام زیارت را برمی‌شمرد و پیوند معنوی با ائمه علیهم‌السلام را از آثار و برکات زیارت می‌داند.

مقاله «پدیدارشناسی زیارت امام رضا علیه‌السلام» (۱۳۹۱)، نوشته یوسفی و همکاران است که به تحلیل پدیدارشناختی تجارب زیارتی شش زائر در مشهد می‌پردازد و نشان می‌دهد:

۱. عقیده به تقدس و شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات و آرامش از موضوعات مرکزی معنای زیارت است که برحسب اشتراک معنا به سه مقوله کلی‌تر - شامل آداب‌مندی زیارت، عقیده به خارق‌العادگی زیارت شونده و جذبه - قابل تقسیم است.

۲. هر سه مقوله معنایی مذکور در همه تجارب زیارتی مشارکت‌کنندگان وجود دارد و این اشتراک نشان‌دهنده پدیدار اجتماعی زیارت است. در مقابل، وجه تفریدی زیارت عمدتاً مربوط به میزان رعایت آداب زیارت، ادراک خارق‌العادگی زیارت شونده و میزان جذبه و پیوستگی به اوست.

مقاله «گونه‌شناسی کیفی سبک‌های زیارتی جوانان در شهر مشهد» (۱۳۹۸)، نوشته کرمانی و همکاران، به سبک‌های زیارتی جوانان می‌پردازد و از ده نمونه هدفمند از بین جوانان بیست تا سی ساله در شهر مشهد برای جمع‌آوری داده‌ها

استفاده می‌کند. دستاورد اصلی این پژوهش صورت‌بندی چهار سبک زیارتی در قالب نمونه آرمانی وبر، شامل سبک درون‌نگرانه، سنت‌مدارانه، عمل‌گرایانه و تفرج‌گرایانه است. هریک از این تیپ‌های زیارتی در سه مرحله مقدمات و الزامات، اجرایی و نتایج و دستاوردها ظهور پیدا می‌کنند و چهار مفهوم محوری، که خود حاصل انتزاع مضامین مختص هر مرحله است، وظیفه نمایاندن ماهیت هر یک از سبک‌های زیارتی را برعهده می‌گیرند.

در مقاله «واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین» (۱۳۹۸)، نوشته شراهی و ذوالفقارزاده کرمانی سعی شده است رفتار مردم عراق و خادمان در میزبانی از زائران اربعین از دیدگاه و تجربه زیسته زائران روایت شود. یافته‌های تحقیق شامل سه مضمون یا مقوله اصلی سنت، برکت و محبت است؛ به عبارت دیگر، زائران، رفتار مردم عراق و خدمت بی‌منت آنها به زائران در پیاده‌روی اربعین را به سنت (ریشه‌های سنتی آن مردمان از جمله رسم ایشان در میهمان‌نوازی)، برکت (درخواست خیر و برکت از ائمه علیهم‌السلام به خصوص امام حسین علیه‌السلام برای رزق و زندگی خود) و در نهایت محبت بی‌منت (سرسپردگی و دلدادگی به امام علیه‌السلام بدون هیچ‌گونه چشم‌داشتی نسبت به خدمت) نسبت می‌دهند.

تمایز این مطالعه، وجه پیمایش کیفی و مشخصاً بهره‌مندی از نظریه زمینه‌ای است که با نگاهی کاربردی به بایسته‌های ادب حضور و نه سبک‌ها و گونه‌های زیارت، از منظر زائران، زیارت‌پژوهان و نقش متولیان در جهت تحقق آن پرداخته که از ویژگی‌های نوآورانه آن محسوب می‌شود.

روش‌شناسی

روش‌شناسی علمی، نظامی از قواعد و روش‌هاست که پژوهش بر اساس آنها استوار است و با استفاده از آنها ادعاهای معرفت‌ارزیابی می‌شوند. (فرانکفورت و چمیاس، ۱۳۸۱، ص ۲۳) روش‌های متداول در علوم اجتماعی برای ارزیابی

مسائل اجتماعی، عموماً به دو روش کمی و کیفی بررسی می‌شود و هر یک از این روش‌ها از تکنیک‌های خاصی برخوردار است که به فراخور موضوع، امکانات، زمان و دیگر عوامل در تحقیقات اجتماعی به کار گرفته می‌شود.

این مطالعه با توجه به موضوع، از روش کیفی بهره‌مند شده است؛ چون «موضوع پژوهش کیفی می‌تواند زندگی اشخاص، تجربه‌های زندگی، رفتارها، هیجان‌ها، احساس‌ها و نیز کارهای سازمانی، جنبش‌های اجتماعی، پدیده‌های اجتماعی و تعاملات میان ملت‌ها باشد». (استراوس و کرین، ۱۳۹۰، ص ۳۲) ادب حضور در زیارت نیز به عنوان یک تجربه زندگی در حوزه مناسب می‌تواند در این قلمرو قرار گیرد.

با این وصف این مطالعه با استفاده از تئوری زمینه‌ای^۱ که یکی از روش‌های کیفی است، انجام شده است. منظور از نظریه زمینه‌ای، نظریه‌ای است که مستقیماً از داده‌هایی استخراج شده است که در جریان پژوهش به صورت منظم گرد آمده و تحلیل شده‌اند. در این روش گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه‌نمایی با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ‌اند. در این روش پژوهشگر کار را با نظریه‌ای که از پیش در ذهن دارد شروع نمی‌کند (مگر آنکه منظور او بسط یک نظریه موجود باشد)؛ بلکه کار را در عرصه واقعیت آغاز می‌کند و می‌گذارد تا نظریه از درون داده‌هایی که گرد می‌آورد، پدیدار شود. (همان، ص ۳۶)

با توجه به کیفی بودن پژوهش، از روش نمونه‌گیری هدفمند^۲ استفاده شده است و مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با فرهیختگان، مسئولان آستان قدس رضوی، خدمه و زائران مطلع از موضوع تحقیق صورت گرفت. تعداد مصاحبه‌ها نیز بر اساس اشباع نظری^۳ تعیین شد؛ بر اساس این معیار، انجام مصاحبه‌ها و بسندگی آنها تا زمانی خواهد بود که در روند جمع‌آوری داده‌ها

1. Grounded theory
2. purposive sampling
3. criterion of theoretical saturation

به یافته جدیدی دست نیابیم. آن‌گاه فرایند گردآوری داده‌ها پایان می‌یابد. لذا تعداد مصاحبه‌های تحلیل شده پانزده مورد بود و در موارد پس از آن به یافته جدیدی دست نیافتیم.

داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها، مطابق روش‌شناسی یاد شده مفهوم‌سازی^۱ و در مقولات^۲ مرتبط طبقه‌بندی شده و نهایتاً به مدل نظری تعاملات مطلوب مبتنی بر ادب حضور دست یافتیم.

چارچوب مفهومی

روش کیفی چارچوب نظری نداشته و بیشتر تعاریف مفهومی وابسته به موضوع مطالعه مورد مذاقه قرار می‌گیرد. از این رو در این مجال برخی از مفاهیم مرتبط بحث خواهد شد.

ارتباط^۳

تعریف مختار نویسنده از مجموع تعاریف موجود در کتب ارتباط‌شناسی را می‌توان فرایند^۴ چندطرفه دانست که طی آن دو یا چند نفر به تبادل افکار، نظریات، احساسات و حقایق می‌پردازند و از طریق به‌کار بردن پیام‌هایی که معنایش برای کلیه آنها یکسان است به انجام دادن این امر مبادرت می‌ورزند. هنگامی که ارتباط را کوشش آگاهانه فرستنده پیام برای سهیم ساختن گیرنده در اطلاعات، عقاید و طرز فکرهایش می‌دانیم، مسئله تفاهم و هماهنگی فرستنده و گیرنده، اهمیت اصلی و اساسی خود را به دست می‌آورد و هرگونه انتقال پیام بین فرستنده از یک طرف و گیرنده از طرف دیگر ارتباط محسوب می‌شود.

1. Conceptualization
2. Categories
3. communication
4. process

زیارت

زیارت در لغت به معنای میل و قصد و آهنگ چیزی یا کسی کردن است و در عرف، زیارت کسی، عبارت است از آمدن نزد او به قصد تکریم و تعظیم و انس گرفتن با وی. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۰۵) با این وصف، زیارت نوعی ارتباط بین زائر و مزور است که بسته به میزان اعتقاد زائر، زیارت محقق می‌شود. زیارت در فرهنگ دینی، شکلی از مناسک است که تقریباً در همه ادیان وجود دارد. از این رو اهداف زیارت می‌تواند متنوع و متکثر باشد. در این بین شکل این مناسک ماندگاری و اثربخشی آن مورد توجه دین‌پژوهان بوده است.

ادب حضور در زیارت

رعایت ادب و آداب در هر امری سبب دست یافتن بهتر به اهداف آن کار است و زیارت نیز از این قاعده مستثنا نیست و برای آن آدابی ذکر شده که می‌تواند دستاوردهای معنوی زیارت را افزون کند و سبب تربیت آدمی شود و از دیگر سو، باعث ارتباط روحی بهتر به منظور حصول توجه قلبی و ادب باطنی شود. ادب حضور زیارت در این نوشتار بدین معناست که زائر هر آنچه را در جهت تقرب و توجه به مزور می‌کند، به جا آورد. متغیر ادب‌ورزی می‌تواند اثر زیارت را عمق بخشد.

یافته‌های تحقیق

پیش از تحلیل نتایج یادآوری می‌شود که اسامی مصاحبه‌شوندگان به دلیل درخواست آنها در متن مصاحبه نیامده است. در برخی موارد مصاحبه با مسئولان آستان قدس با عنوان آنها مشخص شده است. بنابراین در متن یافته‌ها مکرراً از عبارت‌هایی مثل صاحب‌نظر زیارت‌پژوه، یکی از خدومه و زائر استفاده شده است.

کدبندی متمرکز ادب حضور

در کدبندی متمرکز، تمام مفاهیم رصد شده ذیل این موضوع، در شش مقوله

طبقه‌بندی شد؛ مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی، مقوله مسئولیت متولیان جهت تحقق ادب حضور، مقوله ادب حضور خدومه، مقوله ادب حضور زائر، مقوله شرایط مداخله‌گر ادب‌ورزی و مقوله آثار ادب حضور.

الف) مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی

بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی عبارت از آن دسته عواملی است که می‌تواند موجبات تحقق و آماده‌سازی ادب را فراهم کند. زمینه‌ها نیز به سه دسته محیطی، سازمانی و معرفتی طبقه‌بندی شده است.

یک - زمینه‌های محیطی

رفتار زائران در برخورد با محیط عامل مهمی در کیفیت و اثرگذاری زیارت است. از این رو یکی از مسائلی که مورد توجه صاحب‌نظران قرار گرفته، محیط پیرامونی است که جریان زیارت در آن حاکم است و در فعالیت‌های زائر تأثیر می‌گذارد و از آن متأثر می‌شود و به دلیل شمار زیادی که در محیط در حال زیارتند، این تأثیر متقابل باعث بروز رفتارهای متفاوت در قلمرو زیارت می‌شود.

اول - مفهوم تأمین فضاهای مطلوب و مبتنی بر خردورزی (انطباق محیط ادب‌ورزی)

بی‌شک عوامل محیطی و شرایط ادامه حیات برای آدمی همیشه و همه جا یکسان نیست. این اختلاف و تفاوت موجب تغییر احتیاجات حیاتی می‌شود؛ به عبارت دیگر ادامه حیات در هر محیطی مستلزم مجهز بودن موجود زنده به وسایل و ابزارها و تجهیزات مخصوصی است که احتیاجات مخصوص آن محیط را رفع کند. علامه طباطبایی از «اصل انطباق با محیط» یا در معنای عام‌تر «اصل انطباق با احتیاجات» سخن می‌گوید که بر موجود زنده حکمفرما بوده و به موجب آن لازم است هر محیطی از اصول عقلانی مخصوص تبعیت کند. (طباطبایی، بی‌تا، ص ۲۷۲-۲۷۳)

یکی از صاحب‌نظران مصاحبه‌شونده بر این باور بود که باید حرم مطهر از

زخرفات و مادیات پیراسته شود؛ برای مثال اگر نقوش رواق‌ها و پیرامون مضجع شریف آرامش‌زداست، این دسته از نقوش به صحن‌ها منتقل شود و رواق‌ها و اطراف مضجع شریف صفحات خالی و بی‌آلایش باشد. ایشان در ادامه خواستار «فضاسازی در حرم مبتنی بر خردورزی و زدایش ناپاکی‌ها بود» و پیشنهاد تأسیس رواق سکوت را مطرح کرد.

زائر حرم رضوی بر این باور بود که «ضیق مکان ممکن است آرامش‌زدا باشد» لذا می‌گفت: «به نظرم جغرافیای توسعه حرم به شکل امروزی نیز از ابعاد مصداقی ادب‌بخشی به منظور رفاه و آسایش زائر تلقی می‌شود». در همین زمینه یکی از مسئولان حرم مطهر می‌گفت: «جغرافیای پیرامونی حرم کم است و باید شعاع اطراف ضریح را توسعه دهیم».

این مسئول به تأثیربخشی محیط زیارت توجه داشت و خلأ در این زمینه را با این گزاره مطرح کرد:

هنوز نتوانسته‌ایم از تأثیرگذاری و پیام‌های امکان‌آفریننده کنیم. در این زمینه کارها را شروع کرده‌ایم، مثل اینکه در موزه‌هایمان راوی گذاشته‌ایم یا مانند اینکه صحن انقلاب و آزادی، به عنوان صحن‌های قدیمی، می‌تواند برای خودش یک دنیا حرف داشته باشد.

از دیگر بایسته‌های محیطی، اقداماتی برای استفاده بهینه از محیط زیارت است. «در خصوص استفاده بهتر از امکان و فضاهای موجود حلقه‌ای با ترکیب سازمان عمران، مؤسسه آفرینش‌های هنری و با حضور چهره‌های آکادمی، باتجربه و هنرمندان تشکیل شده است. البته وصول به یک اتفاق نظر در این عرصه مشکل می‌نماید؛ چون هر کدام استدلال‌های خودشان را دارند».

گزاره‌های یاد شده در سه دسته ایجابی، سلبی و هست‌ها طبقه‌بندی می‌شود. گزاره‌های ایجابی ناظر به اقدامات بایسته است؛ مانند ابتدای امکان بر تفکر و خردورزی و توجه به توسعه فضایی. گزاره‌های سلبی ناظر به نبایدهاست، مانند زدایش‌های مادی و مغایر با تأملات روحی. اگر چه در این بین برخی نیز بر

این باورند که جغرافیای موجود مطابق ادب‌ورزی است و در حوزه هست‌ها اقدامات درخوری است که طی چند دهه گذشته صورت گرفته است؛ مانند آنچه در حوزه خدمات زائر زمینه‌ساز ادب حضور می‌شود. ارائه خدمات رفاهی و فرهنگی بخشی از مقام هست‌هاست.

دوم - مفهوم حاکمیت سکوت و پرهیز از همه

آموزه‌های دینی پیشوایان و توصیه‌های سترگ بزرگان سلوک و اخلاق، تأکید فراوان بر سکوت، کم‌حرفی و کنترل زبان است؛ چنان‌که در کلام گهربار خاتم الاوصیاء، حضرت محمد مصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ چنین بیان شده است: «سکوت، طلاست و سخن، نقره». (مجلسی، ۱۴۴۰، ج ۶۸، ص ۲۹۴) با این وصف، می‌توان این کلام را تشویق به غواصی در دریای سکوت، برای استخراج حکمت‌هایی دانست که در این عمق پیدا می‌شوند. این مهم وقتی دوچندان می‌شود و قابلیت توجه مضاعف پیدا می‌کند که در پیشگاه امامی معصوم باشی و حضور او را در کنار خویش احساس کنی. حرم امام رَضِيَ اللهُ عَنْهُ نیز از مکان‌هایی است که سکوت ممتد، عالمانه و تأمل‌انگیزی را می‌طلبد تا هم خویش از این دریای بیکران بهره جویی و هم زمینه‌ساز بهره‌مندی دیگران را نیز فراهم سازی.

یکی از صاحب‌نظران عرصه زیارت‌پژوهی بیان می‌کرد: «سکوت و آرامش پیرامون مضجع شریف و حرم (سفارش مرحوم آیت الله بهجت مبنی بر پرهیز از صلوات بلند پیرامون ضریح) از الزامات ادب حضور است».

پیشنهاد یکی از زائران «مدیریت بلندگوها در صحن و رواق به منظور جلوگیری از حواس‌پرتی و تشویش ذهنی زائر» بود تا تداخل صداها و صوت‌های بی‌جا، که با روح ادب‌ورزی در پیشگاه امام منافات دارد، صورت نگیرد.

زائری دیگر وجود همه‌های بی‌جا پیرامون مضجع شریف را با سکوت در پیشگاه حضرت معارض می‌دانست. این دسته از گزاره‌ها و مشابه آن حاکی از

اهمیت سکوت در پیشگاه امام است. بنابراین یکی از اقدامات صورت گرفته در این زمینه عدم استفاده از دستگاه صوتی در مضع شریف و رواق‌های پیرامونی است. معاون امور اماکن متبرکه در این زمینه چنین می‌گوید: «تداخل صداها و صوت‌های بی‌جا، که با روح ادب‌ورزی در پیشگاه امام منافات دارد، مدیریت شده است».

دو - زمینه‌های سازمانی

به منظور دستیابی به اهداف سازمان، مدیریت منابع انسانی وظیفه دارد تا زمینه استفاده بهینه از تخصص و مهارت‌های نیروی انسانی را فراهم کند. این مهم مستلزم داشتن مهارت در روابط عمومی و کاریزم‌ای شخصیتی خاصی است که فقط مدیران موفق از آن برخوردارند.

تأثیر ضوابط اخلاقی در مدیریت، تأمین آسایش روانی، کاهش استرس و تشویق کارکنان در محیط کار، برخی از زمینه‌های لازم در نهاد زیارت به منظور ادب‌ورزی در ساحت امام از سوی مصاحبه‌شوندگان مطرح شد.

- مفهوم ساخت‌های متناسب با خدمت

به منظور تحقق ادب حضور از سوی خدمه در بارگاه امام رضاء علیه السلام لازم است بایستگی‌های خدمت در شرح وظایف، موقعیت‌های تعریف شده، مدل‌های طراحی شده، باورها و ارزش‌های هنجاری و الزامات سازمانی به درستی تبیین و زمینه‌های تحقق آن ترسیم شود. فحوای کلام بسیاری از مدیران ارشد آستان قدس رضوی به این مهم اشاره صریحی دارد. مدیر امور خدمه در زمینه پتانسیل‌های خدمتی می‌گفت: «تناسب خدمت با ظرفیت خدمه در نظر گرفته شده است» تا ساحت ادب‌ورزی نسبت به امام و زائرانش به بهترین وجه ممکن محقق شود. معاون امور متبرکه سازمان نیز طراحی استراتژی خدمتی به منظور ارائه بهترین خدمت به زائران را از اصول معاونت خویش بیان می‌کرد.

معاون یاد شده، نوع خدمت را بر اساس اعتقاد و ایمان خدومه دانست و بر این باور بود: «آئین‌نامه خدمتی مبتنی بر معنویت نگاشته شده است». او گفت: «اگر این خصوصیت (معنویت) در خادم درونی شده باشد، نوع خدمت نباید برای او تفاوت کند و تفاوتی قائل شود و حتی ادب حضور بیشتر اقتضا می‌کند خدمت‌هایی را برگزیند که از جایگاه مطلوب برخوردار نباشد». در ادامه مدیر امور خدومه، عطش خادم برای خدمت‌رسانی و کسب رضایت حداکثری را شرط تحقق ادب عنوان می‌کرد.

ریاست سازمان فرهنگی آستان قدس، سهم مباحث معارفی، تربیتی، اخلاقی و انگیزشی را مهم ارزیابی کرد و بر این باور بود: «می‌تواند جایگزین بخش عظیمی از الزامات ساختاری، حقوقی، تقنینی و اداری شود. اینها همان آداب است که می‌تواند جای خودش را پیدا کند و میزان تأثیرگذاری است که در رابطه با خیلی از مسائل دیگر در ارتباط با خدّام و کارکنان را مشخص کند». این خصوصیت می‌تواند برنامه خدومه را در تعامل با زائر کمتر دچار فرمان‌های آمرانه و ناهایانه کند. نتیجه چنین رویکردی طبق گفته ریاست سازمان فرهنگی آستان قدس چنین می‌شود: «اگر بتوانیم به حوزه ادب در خدمات توجه کنیم یک ارزش افزوده اجتماعی برای جریان تأثیرگذاری فرهنگی فراهم کرده‌ایم». با این وصف، وجه مشترک بایسته‌های خدمت در حرم مطهر به منظور تحقق ادب، تغییر ماهیت شکل الزام‌آوری به انگیزشی است.

سه - زمینه‌های معرفتی

لازمه تحقق ادب حضور، درونی‌سازی دو بعد نظری و عقلانی معرفت است که منجر به معرفت عملی می‌شود. اگر این دسته از معارف حاصل نشود، کُنه زیارت، که ادب حضور است، محقق نمی‌شود. معرفت نظری در زیارت ناظر به بُعد آگاهی و بینشی زائر از مزور است که موجب شناختی عالمانه شده و با حالت یقین به کنش زیارت می‌پردازد و در مقام تصدیق این وضعیت، بُعد

عقلانی معرفت حادث می‌شود و در نهایت شکل هنجاری زیارت معطوف به معرفت عملی زائر است.

- مفهوم معرفت‌افزایی و فرهنگ‌سازی متناسب

ریاست سازمان فرهنگی آستان قدس در توضیح فرمایش امام رضا (علیه السلام) که می‌فرمایند: «... فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَا تَبَعُونَا...» (ابن بابویه، ۱۳۶۱، ج ۱، ۱۸۰) برای علموا در این روایت می‌توان دو تبیین (تفسیر) ارائه کرد: اول: جنبه آموزشی است و دوم جنبه رفتاری است. به نظر می‌رسد آداب بخش مهم آن است. ما باید پایه را بر این بگذاریم که خوب عمل کنیم، رفتار کنیم، خوب سلام کنیم، متبسم باشیم، عصبانی نشویم و... اینجاست که تبدیل به الگوی معنوی می‌شود. بنابراین لازم است فرهنگ‌سازی معرفت را از خودمان آغاز کنیم.

بر این اساس برای تمام خدمه و کارکنان جلسات مستمر اخلاق داریم و شامل همه خدمه و کارکنان می‌شود تا به فرهنگ‌سازی ادب در ساحت رضوی از درون سازمان آغاز کرده باشیم.

شکل ۱ مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی

ب) مقوله مسئولیت متولیان جهت تحقق ادب حضور

به منظور تحقق ادب و استقرار آن نیازمند به شبکه عواملان هستیم تا این مسیر هموار شود. یکی از عوامل، متولیان آستان قدس به عنوان سیاست گذاران و برنامه ریزان هستند که می توانند با محوریت این موضوع اقدام کنند.

یک - مفهوم تبیین و تنظیم منشور ادب‌ورزی

اگر تبیین را مجموعه‌ای از گزاره‌ها برای تقریر مفهومی تعریف کنیم که مجموعه حقایق، علل، بافتار یا پس‌زمینه‌ها و پیامدها را دربرداشته باشد، این مجموعه می‌تواند به فهم و درک بیشتر ما از آن پدیده کمک کند. بر این اساس ما نیازمند به تبیین جامع و برخوردار از جوانب مختلف ادب حضور هستیم تا بر اساس آن گزاره‌ها به چرایی، چگونگی و عملی‌سازی آن پردازد. این مهم با مطالعه و بررسی همه‌جانبه ادب حضور محقق خواهد شد. خروجی این تبیین می‌تواند به تنظیم منشور ادب‌ورزی منجر شود که در مصاحبه با یکی از مسئولان آستان قدس بر آن تأکید شده است: «لازم است تبیین جامعی از حوزه ادب ارائه دهیم». ایشان در مقام اهمیت پردازش منشور ادب‌ورزی و نهادینه‌سازی آن بر این باورند: «اگر بتوانیم روی ادب به عنوان یک اولویت برسیم و انتخاب کنیم و حرفی برای گفتن داشته باشیم یکی از نقش‌های الگویی برای سایر مناطق خواهد شد».

دو - مفهوم نهادینه‌سازی آداب زیارت و توسعه معرفتی

نهادینه‌سازی در لغت به معنای تثبیت و جا انداختن چیزی است (لغتنامه دهخدا) و در اصطلاح جامعه‌شناسی عبارت است از: درونی‌سازی فرایند منظمی از هنجارها، پایگاه‌ها و نقش‌های به هم پیوسته که جامعه آن را پذیرا شده است؛ از طریق نهادینه شدن، رفتارهای خودانگیخته و پیش‌بینی‌ناپذیر جای خود را به رفتار نظام‌یافته و پیش‌بینی‌پذیر می‌دهد. (کوئن، ۱۳۷۲، ص ۱۱۱) از دیگر سو درونی‌سازی ارزش‌های فردی و اجتماعی فرایندی است که طی آن

فرد با کسب آگاهی و شناخت نسبت به چیزی و با الگوی رفتاری خود قرار دادن آن بدون فشار خارجی به آن عمل می‌کند که در این راستا با تداوم و ثبات آن جزئی از شخصیت وی می‌شود و در طول زمان ادامه پیدا می‌کند. بنابراین آداب کنش زیارت در صورتی نهادینه می‌شود که باورپذیری زیارت و ادب حضور با نظامی از برنامه‌های تبلیغی - ترویجی صورت گیرد.

یکی از زائران صاحب‌نظر ابراز داشت: «معرفت به امام موجب ادب و رفتار خاص اخلاقی می‌شود». لذا به مسئولان فرهنگی و تبلیغی آستان قدس سفارش می‌کرد در انتخاب سخنرانان و مطالب منبرشان باید دقت بیشتری مبذول کرد تا با طرح مباحث تشویش‌زا ذهن زائر منحرف نشود و با تهیه بسته‌های ویژه معرفتی و فرهنگی برای مخاطبان خاص به تعمیق فرهنگ زیارت و ادب حضور کمک کرد. در این رابطه ریاست سازمان فرهنگی ابراز داشت: «بسته خدمات فرهنگی زائر از مبدأ تا مقصد را با تعامل سایر دستگاه‌ها آماده کرده‌ایم».

یکی از خدمه می‌گفت: «شناخت همه‌جانبه از امام، مانند آگاهی و معرفت از سفر و هجرت امام در طول مسیر از مدینه تا خراسان، حضور امام در منازل مختلف و تحلیل رفتاری و گفتاریشان در مواضع مختلف می‌تواند منجر به درونی‌سازی ادب در پیشگاه امام شود».

چاره‌جویی درباره چگونگی ملکه شدن آموزه‌های زیارت، اشاعه و توسعه معرفت دینی در بین همه کارکنان نیز از دغدغه‌های مسئولان فرهنگی آستان قدس رضوی ابراز شده است.

زائری دیگر «تلقی به این باور که در حضور امام در حال صحبت هستیم» را مورد تأکید قرار می‌داد و توجه به محتوای زیارتنامه را از راهکارهای تعمیق ادب حضور و معرفت‌افزایی می‌دانست. در این رابطه معاون امور متبرکه، تنوع سخن گفتن با امام برای طبقه جوان با استفاده از ادبیات فاخر مانند ترجمه زیارت با نگارش استاد شجاعی و مبتنی بر زیارات مأثوره را از اقدامات حوزه

معاونتی خویش خواند. البته در خصوص کیفیت اثر با برخی از عالمان دین مشورت شده است.

علاوه بر برنامه‌های ایجابی یاد شده، «پیشگیری از برنامه‌هایی که جزء آداب نیست، ولی به دلیل جهل اشاعه یافته ادب تلقی شده است. (مانند برگزاری مرثیه‌ها و عزاداری‌های طولانی با صوت نامناسب که می‌تواند باعث اذیت سایر زوار شود) از دیگر اقدامات ادب‌ورزی حرم مطهر بوده است.

سه - مفهوم آموزش و توانمندسازی نقش‌آفرینان ادب

آموزش و توانمندسازی یکی از ابزارهای مفید ارتقای کیفی کارکنان و افزایش اثربخشی سازمانی تلقی می‌شود. به منظور کسب موفقیت در محیط، سازمان‌ها به دانش، دیدگاه‌ها و خلاقیت کارکنان نیازمندند. لذا اگر هدف بلندمدت این مکانیزم را بهبود مستمر در عملکرد سازمان، و هدف کوتاه‌مدت آن را به کارگیری توانایی موجود و نوعی هم‌افزایی در بین اعضا بدانیم، لازم است تدابیر و برنامه‌ریزی‌های دقیقی بدین منظور طراحی شود. بر این اساس تحقق و اشاعه ادب‌ورزی نیز از آن دسته عناصر فرهنگی است که نیازمند آموزش مستمر و توجه به توانمندسازی اعضا دارد. ریاست سازمان فرهنگی بر این باور است: «لازم است برای آموزش و توانمندسازی نقش‌آفرینان بسته‌ای داشته باشیم و باید توجه داشت، آموزش و توانمندسازی نباید مقطعی و مناسبتی باشد؛ بلکه باید دائم و ماندگار باشد تا آثار خودش را داشته باشد. بنابراین آموزش خدمه آستان قدس رضوی به عنوان الگوی عینی ادب حضور در دستور کار این سازمان است».

چهار - مفهوم تنظیم برنامه‌های تسهیل‌بخش زیارت

برنامه‌ریزی را می‌توان نقشه راهی دانست که مسیر سازمان را برای رسیدن به اهداف خود نشان می‌دهد. به منظور تحقق ادب حضور، برنامه‌هایی مد نظر برنامه‌ریزان آستان قدس بوده است که بدان اشاره شده است، چنان که معاونت

راهبردی آستان قدس در مصاحبه‌ای اعلام داشت: «استراتژی آستان قدس رضوی در خصوص گسترش و تعمیق فرهنگ رضوی توسط معاونت راهبردی تدوین و الگوی عملیاتی آن ارائه شده است تا تمهید و فراهم‌سازی زیارت زائر به بهترین وجه ممکن مقدور شود».

ریاست سازمان فرهنگی نیز اعلام داشتند: «جریان پیوست فرهنگی در آستان قدس الزامی شده است؛ مانند زائر شهر که ما پیش از آن پیوست فرهنگی‌اش را آماده کرده‌ایم».

زائری دیگر در این باره گفت: «محور عملکردی اماکن باید تشویش‌زدایی باشد، در ظاهر خدام، برنامه‌های اجرایی و تبلیغات».

پنج - مفهوم ارزیابی و نظارت

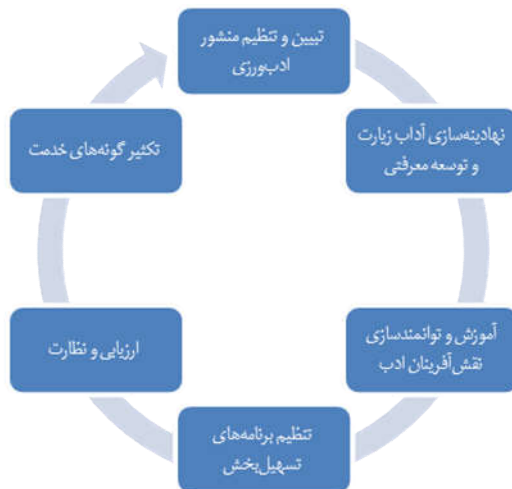
برای انجام هر برنامه‌ای مجموعه اقدامات و فعالیت‌های خاصی صورت می‌گیرد تا ترتیب و توالی منطقی و هدفمند بودن را دنبال کند. ارزیابی عملکرد برنامه‌های فرهنگی متناسب با زیارت مطلوب و مبتنی بر ادب در حرم رضوی مورد توجه سیاستگذاران و برنامه‌ریزان فرهنگی آستان قدس قرار گرفته تا شاخص‌های برنامه مطلوب را داشته باشد. بر این اساس در مصاحبه با معاونت تبلیغات اعلام شد: «تمام برنامه‌هایی که داریم از گذشته افکارسنجی داریم و اکنون نیز یکی از مدیریت‌های مجموعه ارزیابی و نظارت است. مخصوصاً نسبت به مناسبت‌های مختلفی که برنامه اجرا می‌کنیم؛ چون بر این باوریم که باید شاخص‌های کیفی را ایجاد کنیم».

شش - مفهوم تکثیر گونه‌های خدمت

هر کس که خداوند به او گوهر درک و فهم عظمت امام را عطا فرموده باشد، مشتاق خدمتگزاری خواهد بود و در این مسیر، محضر امام بودن و اوقات خویش را به انجام دادن امور مربوط به آن حضرت و زائرانش صرف کردن، والاترین و ارزشمندترین جایگاه است. اقتضای ادب‌ورزی نیز چنین

خواهد بود که در کنار مضجع شریف بتوانی بیشترین و بهترین خدمت‌رسانی را به زائران ارائه کنی. بر این اساس یکی از مصادیق ادب‌ورزی تنوع و تکثیر خدمات به منظور تأمین خواست و نیاز زائران است. این مهم متولیان آستان قدس را بر آن داشته تا به رصد انواع نیاز زائران اقدام کنند و برای ارضای آن نیز بیندیشند. معاون امور متبرکه مهم‌ترین اقدامات را «تخصصی کردن خدمه در رده‌های سنی و طبقات مختلف (کودکان، جوانان، دانشجویان، حوزویان، فرهنگیان و...)»، تکریم زائر بین الملل به صورت ویژه با تدوین برنامه جامع ناظر بر نیازهای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری این حوزه، توجه به خواست‌ها و تأمین نیاز زائر» مطرح کرد و ریاست سازمان فرهنگی به جریان‌سازی «همه خادم الرضا هستیم»، اشاره کرد.

شکل ۲ مقوله مسئولیت متولیان ادب حضور

ج) مقوله ادب حضور خدمه

از دیگر عوامل تأثیرگذار در مسیر تحقق ادب، خدمه هستند که لازم است

خود مؤدب به آداب و در مسیر تحقق ادب، شرایط را مهیا و هموار کنند. خدمه حرم با سرمایه عشق و محبت در آستان اهل بیت علیهم‌السلام خدمت می‌کنند و انتظار می‌رود که برخوردشان با زوار، بر اساس محبت و دلسوزی و راهنمایی باشد. شهید اول می‌نویسد:

سزاوار است خدام حرم از اهل خیر و صلاح و متدین و صاحب مروّت و تحمّل و صبور باشند، عصبانی نشوند، برخورد خشن نداشته باشند، حالت کمک‌رسانی، خدمتگزاری، تکریم زوار، ارشاد گمشده‌ها، کمک به ضعیفان و برخورد محبت‌آمیز با واردین داشته باشند. اگر از کسی حرکت نامناسب و قصور و سهل‌انگاری دیدند، هشدار و تذکر دهند و موعظه کنند و اگر کار خلاف و گناه دیدند، نهی از منکر کنند. (مجلسی، ۱۴۴۰ق، ج ۹۷، ص ۱۳۵؛ به نقل از دروس)

یک - مفهوم کسب معرفت ولایی و معنوی

کسب معارف رضوی، شناخت از مقام امام، خدمت به زائر امام و چگونگی ادب‌ورزی خدمه، مورد توجه متولیان و خدمه بوده است. یکی از خدمه اعلام داشت:

معرفت به مقام حضرت و زائر، نیازمند به کسب معرفت است؛ تا هر یک از مؤلفه‌های یاد شده نباشد، نمی‌توان خدمت را درک کرد. تحقق این معارف می‌تواند منجر به ادب حضور شود. شخص خادم دو وضعیت را درک می‌کند: زائری و خادمی. با توفیق حضورش در اماکن و عرض ادب به پیشگاه امام زائر می‌شود و با خدمتگزاری به زوار حضرت، توفیق کسب خادمی نصیبش می‌شود.

دو - مفهوم رفع موانع معرفت‌افزایی خدمه

توجه به موانعی که در کسب معرفت‌افزایی بوده، مورد غفلت خدمه نبوده و مترصد بوده‌اند تا این محدودیت را به درستی شناسایی کرده و متناسب با

آن تدبیر کنند. برخی از موانع ابراز شده در مسیر خدمت از سوی مدیر امور خدمه عبارتند از: «عدم دسترسی و الزام به فراگیری پس از شیفت خدمتی و محدودیت در برگزاری اقدامات معرفت‌افزایی در طول حضور شیفت خدمتی (خستگی‌های خدمت که نیازمند به استراحت در فواصل خدمتی است)».

سه - مفهوم بایستگی‌های خدمت در مسیر ادب‌ورزی

مصاحبه‌شوندگان در عین حال، صرف آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی در مسیر ادب‌ورزی را کافی ندانسته و به بایستگی‌های دیگری اشاره کرده‌اند که امری فراتر از آموزش‌پذیری است. یکی از خدمه می‌گفت: «دشواری خدمت با عاشق شدن قابل تحمل است». خادم دیگری گفت: «اخلاص در عمل اجتناب‌ناپذیر است». او مثال زد: «تداوم سنت‌ها، که از گذشته به ما ارث رسیده است، می‌تواند ادب حضور را در ما تضمین کند؛ مانند سنت جاروکشی صحن‌ها و رواق‌ها که همراه با مرثیه‌سرایی صورت می‌گیرد و خادم و زوار مفتخر به درک غبار پاک بر سر و رویشان هستند».

خادم دیگر بر این باور بود:

خدمت‌گزاری بیشتر به زائر، نتیجه شکرگزاری خادم است و منتهی‌الیه ادب حضور خادم، وقف کامل خویش برای خدمت‌گزاری است. بر این باوریم هر چه خدمت بیشتر، درک عنایت حضرت بیشتر.

زائری در مصاحبه اعلام داشت: «تعامل مطلوب خادم با زائر و برخوردهای سازنده تأثیرگذار، یک حلاوت و تغییر و تحول ماندگاری را برای زائر به وجود می‌آورد». زائر دیگری معتقد بود: «حضور خادم، نوع پوشش و ایستادن و خدمت‌رسانیشان و رفتارشان باید به زدایش تشویش کمک کند».

چهار - مفهوم آسیب‌های خدمت معارض با ادب‌ورزی

تداوم و استمرار آسیب‌ها در مسیر ادب حضور در مسیر خدمت، می‌تواند به

افول و زوال ادب حضور در پیشگاه امام منجر شود. مهم‌ترین آسیب‌های مطرح شده از سوی یک خادم عبارتند از: «گاهی ممکن است خادم حضور قلب زائر را نداشته باشد و این نتیجه همان غفلت است: روزمرگی شدن خدمت، عدم توجه به شئون زائر، ریا و عمل‌زدگی در خدمت».

مدیر امور خدومه، یکی از آسیب‌های خدمت را نارسایی ضوابط در جذب خادم می‌داند و بیان می‌کند: «شئون خادمی کاسته شده است؛ چون خادم متناسب شئون جذب نمی‌کنیم. در جذب خادم، سطح معرفت نسبت به سطح تحصیلات اولویت دارد. درحالی‌که به نظر می‌رسد اکنون سطح معرفت قربانی سطح تحصیلات شده است».

شکل ۳ مقوله ادب حضور خدومه

د) مقوله ادب حضور زائر

ادب مورد انتظار از زائران عتبات به دو شکل متبلور می‌شود: ادب در گفتار بین زائر و مزور، در قالب تعابیر و عباراتی که با امام برقرار می‌شود و ادب

رفتاری که حاصل سلوک و مواجهه در این مکان‌های مقدس است. تمام کسانی که به مقام والایی نائل گشته‌اند، هر دو ادب را رعایت کرده‌اند؛ همچنان که انبیای الهی پیش از رسیدن به مقام نبوت، ادب زندگی و رابطه با خدا را به طور دقیق رعایت کرده‌اند.

یک - مفهوم عناصر ادب‌ورزی

دو عنصر اساسی ادب، معرفت‌افزایی و تفکر، و تشویش‌زدایی است؛ به عبارتی لازمه تحقق ادب، زدایش ناپاکی‌ها و تشویش ذهنی و رسیدن به آرامش، تفکر و درک لذت مناجات است.

اول - مفهوم معرفت‌افزایی

ضرورت امام‌شناسی

از بزرگ‌ترین انحرافات که می‌تواند متوجه جامعه اسلامی شود، انحراف از مسیر امامت است؛ چراکه اگر جامعه پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله جایگاه امامت را شناخته بود، انحرافات بس بزرگتری عارض نمی‌شد.

منابع دینی، از جمله احادیث متواتری که از پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله رسیده است، حاکی از جایگاه والای امامت و ضرورت شناخت آن است. بنابراین لازم است امام را به درستی شناخت. زیارت مسیری برای معرفت‌افزایی معرفی شده است؛ زیرا ادعیه و زیارات مأثوره بخشی از مضامین شناختی در احوالات ائمه علیهم السلام را دربردارد.

یکی از زائران رمز ملکه شدن ادب را حضور مستمر در پیشگاه امام و تلقی به این باور که در حضور امام در حال صحبت هستیم، دانست. لذا توجه به زیارت و فهم عمیق معانی نهفته در آن را اجتناب‌ناپذیر می‌دانست.

دوم - تفکر و رهایی از تشویش ذهنی

صاحب نظر زیارت‌پژوه بر این باور بود: «بایستگی‌های ادب حضور به

منظور تفکر و رهایی از تشویش‌های ذهنی جلوه‌های متکثری دارد. نیت، غسل، حلالیت‌طلبی و... مجموعه آدابی است که پیش از زیارت محقق می‌شود؛ پس از زیارت شامل عهدهایی است که زائر با خویش می‌بندد تا بدان عمل کند».

دو - مفهوم موانع شکل‌گیری معرفت دینی

وجود تنوع و ذائقه‌های فرهنگی مختلف ممکن است با شکل غالب معرفت متفاوت باشد و غفلت از بسیاری اقدامات آگاهی‌بخش در مسیر معرفت‌افزایی، بخشی از موانع معرفتی است که در داده‌های جمع‌آوری شده در مصاحبه به دست آمده است.

سه - مفهوم موانع تحقق ادب حضور

زائر مصاحبه‌شونده «فقدان یا معدود بودن مؤدبین به حضور، دعوت از سخنرانان تکراری، غیر کاربردی و غیر مناسب برای سخنرانی در حرم و نا‌آشنایی برخی از متولیان آستان قدس از چگونگی تحصیل ادب» را از موانع ادب برشمرد.

ایشان نیز «موانع زیارت مطلوب را فقدان عنصر آگاهی و فراگیری جهل مقدس و شناخت ناقص از امام و بسندگی‌های شناختی ناتمام (مانند محدودیت اطلاع در شهادت امام، لطف حضرت در ضمانت آهو)» عنوان کرد.

شکل ۴ مقوله ادب حضور زائر

هـ) مقوله شرایط مداخله‌گر ادب‌ورزی

منظور از شرایط مداخله‌گر، وضعیت‌هایی است که بر اتخاذ راهبردها و

تعاملات اجتماعی تأثیرگذار است. این دسته از وضعیت‌ها می‌تواند تأثیر مثبت یا منفی داشته باشد. در فرایند تحقق ادب‌ورزی با وضعیت‌هایی مواجه می‌شویم که می‌تواند به وقوع ادب حضور کمک کند یا مانع شمرده شود.

مفهوم شناسایی و فعلیت‌بخشی ظرفیت‌های کلانشهر مذهبی مشهد

ریاست سازمان فرهنگی بر این باور است: مشهد یک ظرفیت‌های خاصی دارد که آن را از سایر شهرها متمایز می‌کند؛ اگر بتوانیم یک گوهری مثل ادب را در مشهد احیا و ترویج کنیم، می‌توانیم جریان سازندگی‌های تربیتی - اخلاقی و هم عیار سبک زندگی را در مشهد ارتقا دهیم. اگر بتوانیم ارزش‌های اخلاقی را احیا و ترویج کنیم این عیار ارتقا می‌یابد. اگر بتوانیم کار خوبی ارائه کنیم، زمینه الگو بودن برای سایر شهرهای دیگر خواهد داشت. علاوه بر این، تعامل شهروند مشهدی با زائر نیز مطرح است که طیف گسترده‌ای از تعاملات را شکل می‌دهد؛ چنان‌که سی میلیون زائر سالانه در سه میلیون شهروند مشهدی توزیع می‌شود.

(و) مقوله آثار ادب حضور

در پرتو ادب، برکات بسیاری نصیب انسان می‌شود. نوعی عصمت یا پیراستگی از خطا و اشتباه در گفتار و رفتار و حفظ حدود و حریم مقام و موقعیت افراد پدید می‌آید که چون گوهری روشن‌بخش در مسیر زندگی، باعث سعادت آدمی می‌شود. این دسته از آثار می‌تواند در دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم‌بندی شود. بنابراین حوزه آداب است که زیارت را هم در حوزه فردی و هم اجتماعی اثربخش می‌کند.

یک - مفهوم آثار فردی ادب‌ورزی

مطابق آموزه‌های شریعت، نگاه توحیدی از مقدمات اجتناب‌ناپذیر زیارت است؛ زیرا هدف و غایت نهایی زیارت، لقای الهی و قابلیت دیدار رحمت

اوست و این هدف عمده می‌تواند از طریق معارج امامت و مدارج ولایت حاصل شود. از این رو زیارت اولیای الهی مقدمه‌ای برای زیارت خدا و ارتباط و تعلق وجودی به پروردگار عالم است.

در یک تحلیل محتوای متون زیارات، می‌توان به این نکته اساسی دست یافت: آنچه در زیارات آمده «بعد از برشماری اوصاف و خصایص والای ائمه علیهم‌السلام با نگاه به عرصه توحید روشن می‌شود که همه آن خصوصیات ارزنده نمود و ظهور اسمای الهی و اوصاف پروردگاری است که در آینه شفاف و زلال رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ولی‌الله تجلی کرده است. از این رو انسان با معرفت عمیق‌تر اسماء، اوصاف، اخلاق و اعمال الهی را در آنها مشاهده می‌کند و از این آینه، جمال و جلال حق را می‌یابد و در می‌یابد که غیر از این طریق برای معرفت عمیق و وسیع به جلوه‌های ربانی راهی دیگر نیست.» (واعظ جوادی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱)

کارگشایی‌ها در مسیر رفع مشکلات انسانی و ارائه راه روشن و نیز مساعدت و همراهی مؤثر در پیشبرد مقاصد بشری می‌تواند یکی از اهداف زیارت تلقی شود؛ زیرا بر اساس باورهای شیعی، قدرت و اختیار اولیای الهی در تصرف و تسخیر پدیده‌های تکوینی امری مسلم و تردیدناپذیر است. در مفهومی گسترده‌تر آثار برکت‌آفرینی در زندگی نیز ملموس و مشاهده‌پذیر خواهد شد.

دو - مفهوم آثار اجتماعی ادب‌ورزی

صاحب‌نظر زیارت‌پژوه عنوان کرد: زیارت می‌تواند انسان را با توحید و موخّدان تاریخ و بندگان صالحی، که همواره به یاد خدایند (یعنی انبیا و اولیای علیهم‌السلام و دوست‌داران آنان) آشنا سازد و این امر موجب آرامش روح و روان و سوق آدمی به احساسات مثبت شود. آثار این وضعیت تغییر رفتار به مطلوبیت خواهد شد و زمینه‌ساز ارتقای حرمت اولیا در جامعه می‌شود.

دومین اثر اجتماعی تولی و تبری، یکی از باورهای ما شیعیان، است. این دو خصیصه از شئون قلبی بوده و می‌تواند زمینه‌ساز ارتباط و پیوند عمیق روحی با آنان شود؛ چنان‌که می‌تواند باعث گسست ارتباط و انقطاع قلبی و روحی از دشمنان آنان گردد. درحالی‌که اگر تولی و تبری در روح آدمی احیا نشود، نه تنها حلقه‌های اخلاقی و عملی او آسیب می‌بیند، بلکه نظام باورها، ارزش‌ها و کنش‌های مبتنی بر آن نیز مختل می‌شود. بنابراین، زیارت نه تنها افکار و آرمان‌ها را هم‌جهت می‌سازد، بلکه دل‌ها را با هم‌کیشان و موالیان همسو می‌کند تا زمینه‌های تحقق آمال آنان شکل گیرد و نسبت به دشمنان و نوع‌کدرهای ناشایست آنان موضع‌گیری‌های منفی به وجود آید.

شکل ۵ مقوله آثار ادب حضور

مرور بحث و نتیجه‌گیری

در این مجال تلاش شد به پرسش‌های اصلی و فرعی تحقیق به گونه‌ای پاسخ داده شود تا ضمن فراهم شدن امکان مرور سریع نتایج پژوهش برای

خوانندگان، آمادگی لازم برای بحث و نتیجه‌گیری نهایی نیز به دست آید. این روش، جستجو برای دستیابی به یک نظریه اصلی، ساخت یک مدل یا توسعه مفهومی را در موضوع مورد مطالعه محقق می‌سازد.

در این تحقیق بایسته‌های ادب‌ورزی در ساحت حرم رضوی بررسی شد و آن دسته از کنش‌های مودبانه که به تحقق ادب در پیشگاه امام منجر می‌شد استخراج گردید. مصاحبه‌ها نیز در شش مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی، مسئولیت متولیان برای تحقق ادب، ادب حضور خدمه، ادب حضور زائر، شرایط مداخله‌گر ادب‌ورزی و آثار ادب تنظیم شد.

در مقوله بسترها و زمینه‌های ادب‌ورزی به سه دسته از زمینه‌های محیطی، سازمانی و معرفتی اشاره شد. زمینه‌های محیطی به تأمین فضاها و مبتنی بر خردورزی توجه داشت و به حاکمیت سکوت و پرهیز از همهمه و اموری که باعث اختلال در ادب می‌شود، تأکید داشت.

در مقوله مسئولیت متولیان برای تحقق ادب به ضرورت تبیین و تنظیم منشور ادب‌ورزی اشاره شد که نیازمند به نهادینه‌سازی عناصر آداب زیارت و توسعه معرفتی است. لذا از آموزش و توانمندسازی نقش‌آفرینان ادب و تنظیم برنامه‌های تسهیل‌بخش و تکثیر گونه‌های خدمت غفلت نشده است. این مهم با ارزیابی و نظارت تنظیم می‌شود.

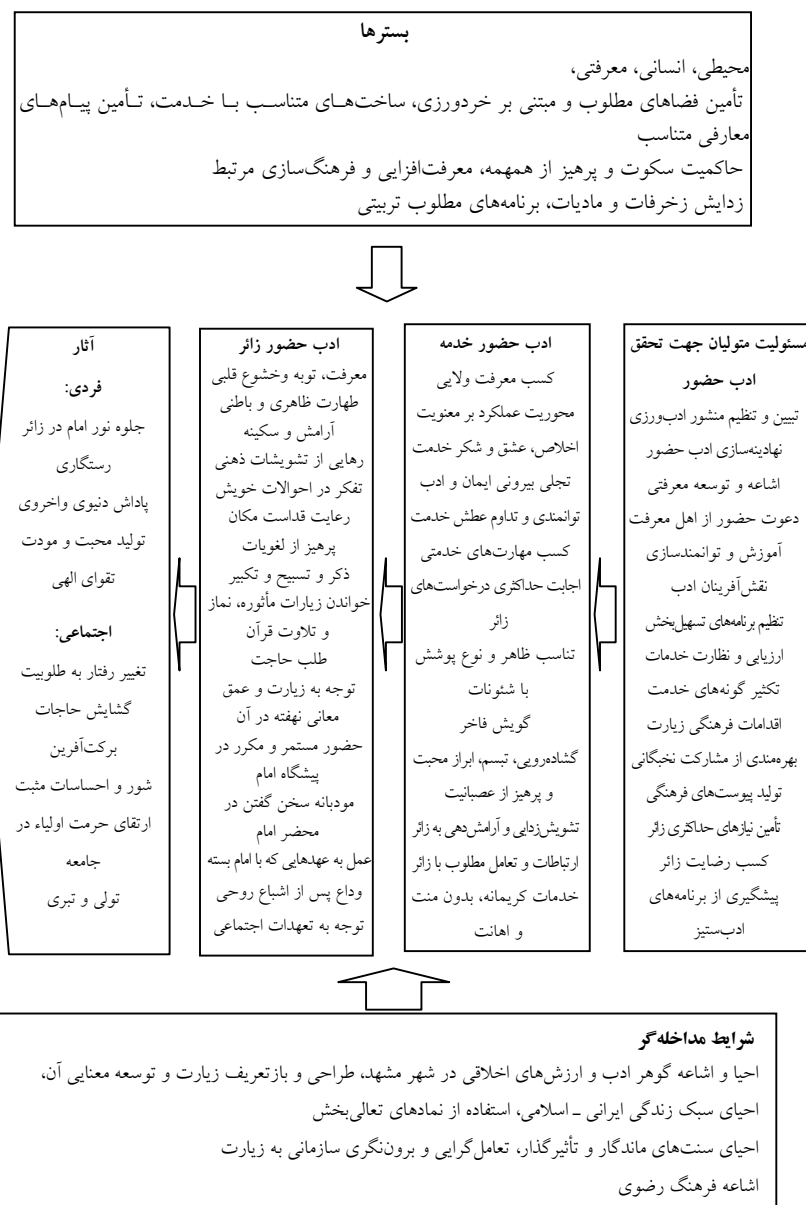
مقوله ادب حضور خدمه با کسب معرفت ولایی و معنوی شکل گرفته و همراه با بایستگی‌های خدمت در مسیر ادب‌ورزی عملیاتی می‌شود. از دیگر سو از موانع و آسیب‌های احتمالی، که معارض با ادب‌ورزی است، غفلت نشده و شناخت درستی صورت می‌گیرد تا اختلالی در تحقق این مهم به وجود نیاید.

مقوله ادب حضور زائر نیز هم‌زمان به ضرورت معرفت‌افزایی و شناخت موانع شکل‌گیری معرفت توجه داشته تا ادب‌ورزی و اجتناب از موانع آن محقق شود.

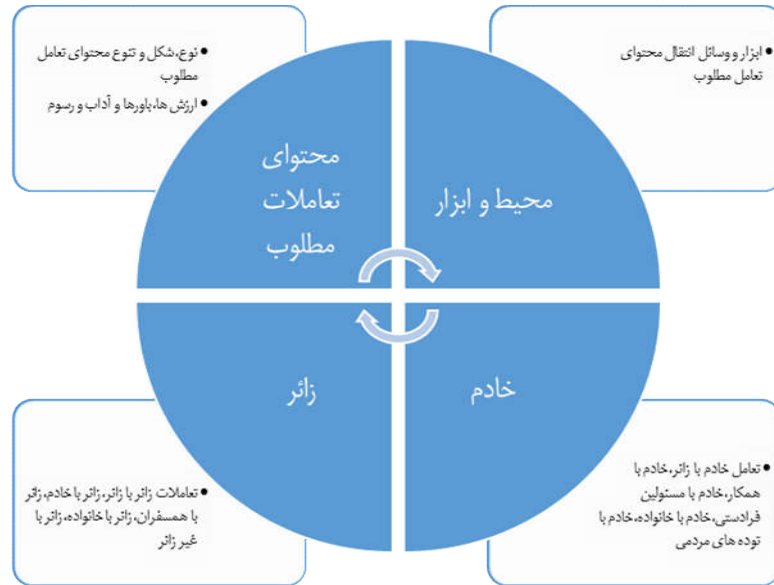
در مقوله آثار مبتنی بر زیارت مودبانه نیز به دو نوع آثار فردی و اجتماعی اشاره شد که چگونه می‌تواند در زندگی زائر جلوه‌گری کند.

شکل ۶ مدل نظری مناسبات ادب حضور در حرم رضوی

هر آنچه کنش را نیکو جلوه دهد و مقبولیت اجتماعی در پی داشته باشد، ادب گفته می‌شود.

شکل ۷ مدل تعاملات عناصر ادب‌ورزی

۶. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۱)،
معانی الأخبار، مصحح: علی اکبر
 غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، (بی تا)،
اصول فلسفه و روش رئالیسم، مقدمه
 و پاورقی: مرتضی مطهری، قم، دفتر
 انتشارات اسلامی.
۸. طریحی، فخرالدین بن محمد، (۱۳۷۵)،
مجمع البحرين، محقق: احمد حسینی
 اشکوری، تهران، مکتبه المرتضویه.
۹. فرانکفورد، چاوا، نجمیاس، دیوید،
 (۱۳۸۱)، **روش های پژوهش در علوم
 اجتماعی**، مترجمان: فاضل لاریجانی
 و رضا فاضلی، تهران، انتشارات
 سروش.
۱۰. فلاحیان، سیدحسین (۱۳۹۷). «آداب
 ظاهری و باطنی زیارت»، **نشریه
 میقات زیارت**، تابستان، ش ۱۰۴،
 ص ۲۴-۷.
۱۱. کرمانی، مهدی، اصغرپور ماسوله،
 احمدرضافواعظ موسوی، محمدمهدی،
 (۱۳۹۸). «گونه شناسی سبک های
 زیارتی جوانان در شهر مشهد»، **نشریه
 مطالعات اجتماعی گردشگری**، بهار و
 تابستان، ش ۱۳، ص ۵۲-۲۵.
۱۲. کوئن، بروس، (۱۳۷۲)، **درآمدی به
 جامعه شناسی**، ترجمه: محسن ثلاثی،

منابع

- * قرآن کریم.
 * نهج البلاغه.
۱. آرام، محمدرضا، (۱۳۹۸)، **بایسته های
 فرهنگی اجتماعی زیارت مرقد مطهر
 رضوی**، مشهد، نشریه فرهنگ
 رضوی، ش ۲۶.
۲. استراوس، انسلم و دیگران، (۱۳۹۰)،
مبانی پژوهش کیفی، ابراهیم افشار،
 تهران، نی.
۳. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، **لغتنامه
 دهخدا**، تهران، موسسه انتشارات و
 چاپ دانشگاه تهران.
۴. شراهی، اسماعیل، ذوالفقارزاده کرمانی،
 محمد مهدی، (۱۳۹۸). «واکاوی ادراک
 زائران از رفتار خادمان در اربعین: روایتی
 مردم شناختی از پدیده عظیم پیاده روی
 اربعین»، **نشریه دین و ارتباطات**، بهار و
 تابستان، ش ۵۵، ص ۱۴۷-۱۱۵.
۵. شهید اول، محمد بن مکی،
 (۱۴۱۷ق)، **الدروس الشرعية فی فقه
 الامامیه**، مشهد، بنیاد پژوهش های
 آستان قدس رضوی.

تهران، فرهنگ معاصر.

۱۳. مجلسی، سیدمحمدباقر، (۱۴۴۰ق)،

بحارالانوار لدرر اخبار الائمه

الاطهار عليه السلام بیروت، دار احیاء

التراث العربی.

۱۴. محدثی، جواد، (۱۳۹۰)، فرهنگ

زیارت، تهران، نشر مشعر.

۱۵. واعظ جوادی، مرتضی، (۱۳۹۱)،

فلسفه زیارت و آیین آن، قم، اسراء.

۱۶. یوسفی، علی، صدیق اورعی،

غلامرضا، کهنسال، علی رضا، مکرری

زاده، فهیمه، (۱۳۹۱). «پدیدارشناسی

تجربی زیارت امام رضا عليه السلام»، نشریه

مطالعات اجتماعی ایران، پاییز و

زمستان، ش ۳ و ۴، ص ۲۰۲-۱۸۴.